

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 30 (2009)

Δελτίον ΧΑΕ 30 (2009), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Ηλία Κόλλια (1936-2007)

Σχόλια στην κτητορική επιγραφή του Αγίου Γεωργίου Παχυμαχώτη στη Λίνδο της Ρόδου (1394/5)

Ιωάννα ΜΠΙΘΑ

doi: [10.12681/dchae.646](https://doi.org/10.12681/dchae.646)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΠΙΘΑ Ι. (2011). Σχόλια στην κτητορική επιγραφή του Αγίου Γεωργίου Παχυμαχώτη στη Λίνδο της Ρόδου (1394/5). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 30, 159–168. <https://doi.org/10.12681/dchae.646>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Σχόλια στην κτητορική επιγραφή του Αγίου
Γεωργίου Παχυμαχιώτη στη Λίνδο της Ρόδου
(1394/5)

Ιωάννα ΜΠΙΘΑ

Περίοδος Δ', Τόμος Λ' (2009) • Σελ. 159-168

ΑΘΗΝΑ 2009

Ιωάννα Μπίθα

ΣΧΟΛΙΑ ΣΤΗΝ ΚΤΗΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΑΧΥΜΑΧΙΩΤΗ ΣΤΗ ΛΙΝΔΟ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ (1394/5)*

*Μαγιστρεύοντας Ρόδου Ηλία Κόλλια.
Αφιερωμένο στην εκλεκτική του μνήμη*

Στη Λίνδο της Ρόδου, στη βορειοδυτική άκρη του οικισμού, κοντά σε δύο άλλους βυζαντινούς ναούς, του Αγίου Μηνά και του Αγίου Δημητρίου, βρίσκεται ο Άγιος Γεώργιος ο Παχυμαχιώτης «ο επάνω» (Εικ. 1), σε αντιδιαστολή με τον ομώνυμό του, «τον κάτω» ή «τον Χωστό», περισσότερο γνωστό, λόγω του ανεικονικού τοιχογραφικού διακόσμου του.

Οικοδομημένος στον αρχιτεκτονικό τύπο του συνεπτυγμένου σταυροειδούς μετά τρούλλου¹, δηλώνει αμέσως την ιδιαίτερη σημασία με την οποία περιέβαλαν οι κτήτορες το αφιέρωμά τους, αλλά και τις δυνατότη-

τές τους, μια και ο τύπος αυτός απαιτεί σχετική οικονομική ευχέρεια, όπως και αναζήτηση ειδικευμένων μαστόρων². Δυστυχώς η ιστορική του ναού δεν σώζεται παρά αποσπασματικά και μόνο στη νότια πλευρά, είναι αρκετή όμως για να χαρακτηριστεί ως υψηλής ποιότητας και σημαίνουσα, επιπλέον και επειδή είναι ασφαλώς χρονολογημένη με επιγραφή το 1394/5. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού είναι γνωστός ήδη από το 1973 χάρη στη μελέτη του Ηλία Κόλλια, «Τοιχογραφία της Ίπποτοκρατίας (1309-1522) εις Ρόδον», ο οποίος επισήμανε αμέσως τη σημασία του³.

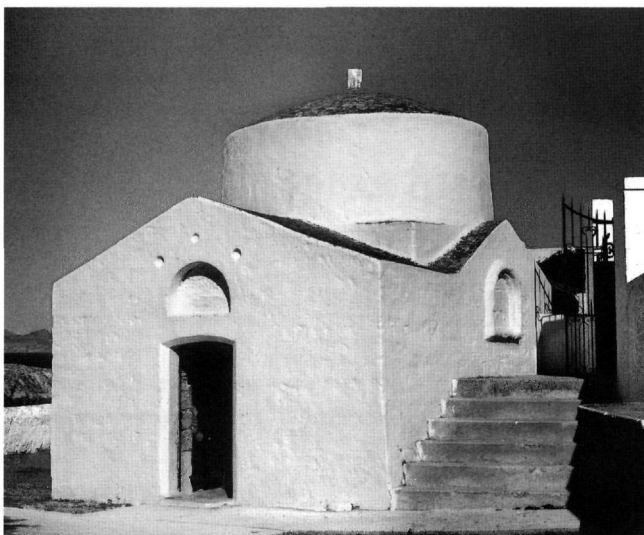
* Πρωτοπαρουσιάστηκε με τον τίτλο «Ο Κωνσταντινουπόλεως Αντώνιος, ο ιερέας Αγίου Γεωργίου Παχυμαχιώτη Λίνδου Κατάσμπας και η συμβία του Καλή στα τέλη του 14ου αιώνα στο νησί της Ρόδου» στο *ΙΕ' Πολιτιστικό Συμπόσιο Δωδεκανήσου* (Καστελλόριζο, 2-5 Ιουλίου 2007), που οργάνωσε η Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, αφιερωμένο στη μνήμη του ε.τ. Εφόρου Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου Ηλία Ε. Κόλλια. Στη μνήμη του είναι αφιερωμένη η μικρή αυτή μελέτη, ένας ελάχιστος φόρος τιμής για τα μέγιστα που μας προσέφερε μέσα από την παιδεία του, τις γνώσεις του, τη φιλία του. Οι φωτογραφίες ανήκουν στο Φωτογραφικό Αρχείο του Κέντρου Έρευνας της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης της Ακαδημίας Αθηνών, φωτογράφος Νίκος Κασέρης, 2002 (Εικ. 2 και 3).

¹ Α. Κ. Ορλάνδος, «Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Ρόδου», *ΑΒΜΕ ΣΤ'* (1948), 84-85, εικ. 68-69.

² Στον ίδιο αρχιτεκτονικό τύπο είναι κτισμένοι ακόμη δύο ναοί στη Λίνδο, ο Άγιος Γεώργιος ο Χωστός: *ΑΔ 27* (1972), *Χρονικά*, 690, σχέδ. 4, πίν. 641β (Η. Κόλλιας). Ι. Βολανάκης, *Ο ιερός ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Λίνδου Ρόδου. Αρχιτεκτονική - Τοιχογραφίες*, Λίνδος 1998, 19, και ο κοντινός στον Παχυμαχιώτη Άγιος Μηνάς: *ΑΔ 27* (1972), *Χρονικά*, 690 και *ΑΔ 29* (1973-1974), *Χρονικά*, 985 (Η. Κόλλιας). Βολανάκης, ό.π., 19-20· οι τρεις δηλαδή από τους τέσσερις με βυζαντινές τοιχογραφίες ναούς στον οικισμό. Αυτοί οι τρεις ναοί μαζί με τον Άγιο Ιωάννη το Μερογλίτη

στους Πεύκους Λίνδου (*ΑΔ 35* (1980), *Χρονικά*, 576, σχέδ. 4, πίν. 362α -Ι. Βολανάκης), τον Άγιο Γεώργιο στο Καπί κοντά στην Κάλαθο (Ορλάνδος, ό.π., 83-84, εικ. 66-67), και τον Άγιο Νικόλαο στο Χαράκι-Μαλώνα (*ΑΔ 33* (1978), *Χρονικά*, 409, πίν. 216β -Ι. Βολανάκης), δηλαδή έξι τουλάχιστον ναοί σε σύνολο περίπου εκατό βυζαντινών τοιχογραφημένων ναών στη Ρόδο, είναι κτισμένοι στον ίδιο τύπο.

³ Η. Κόλλιας, «Τοιχογραφία της Ίπποτοκρατίας (1309-1522) εις Ρόδον», *ΑΑΑ VI* (1973), 270 σημ. 9, εικ. 3. Ο ίδιος, *ΑΔ 28* (1973), *Χρονικά*, 645, πίν. 603α. Ο ίδιος, *ΑΔ 29* (1973-1974), *Χρονικά*, 985. Ο ίδιος, *Η ζωγραφική στη Ρόδο από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια μέχρι τον 18ο αιώνα* (Οδηγός έκθεσης στην Παναγιά του Κάστρου), Ρόδος 1988, χ.σ. Ο ίδιος, *Η μεσαιωνική πόλη της Ρόδου και το παλάτι του μεγάλου μαγίστρου*, Αθήνα 1994, 120, 190. Βλ. επίσης: Eleni Papavassiliou, Th. Archontopoulos, «Nouveaux éléments historiques et archéologiques de Rhodes à travers des fouilles dans la ville médiévale», *CorsiRav XXXVIII* (1991), 325 σημ. 7. Βολανάκης, *Ο ιερός ναός της Κοιμήσεως* (υποσημ. 2), 19, όπου σημειώνει δύο τοιχογραφικά στρώματα του τέλους του 14ου αιώνα. Ιωάννα Χριστοφοράκη, «Χορηγικές μαρτυρίες στους ναούς της μεσαιωνικής Ρόδου (1204-1522)», *Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο (Ρόδος, 21-29 Οκτωβρίου 1993), *Πρακτικά*, τ. Β', Αθήνα 2000, 460 σημ. 84-86, πίν. 179α-β.

Εικ. 1. Ο ναός του Αγίου Γεωργίου του Παχυμαχιώτη στη Λίνδο. Αποψη από ΝΔ.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού διατηρήθηκε, αν και τμηματικά, κατά το μεγαλύτερο μέρος στο ιερό: στο τεταρτοσφαιρικό της αφίδας η Δέηση, στον ημικύλινδρο συλλειτουργούντες ιεράρχες εκατέρωθεν αγίας τράπεζας, η χορεία των οποίων συνεχίζεται στο νότιο τοίχο με τις καλύτερα διατηρημένες παραστάσεις, τους αγίους Επιφάνιο Κύπρου και Πολύκαρπο Σμύρνης (Εικ. 3). Αντίστοιχα, το Άγιο Μανδήλιο και ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου απεικονίζονται στο μέτωπο της αφίδας και η Ανάληψη στην καμάρα. Ακολουθώντας, στον κυρίως ναό έχουν διατηρηθεί σπαράγματα στον τρούλλο, τρεις άγιοι

αρχοντικά ντυμένοι στο νότιο τοίχο⁴ και στο δυτικό τοίχο, νότια της θύρας εισόδου, το Όραμα της Κλίμακος του Ιακώβ που συνοδεύεται από πολύστιχη θεματική επιγραφή⁵. Η ποιότητα της ζωγραφικής είναι πολύ υψηλή και συνδέεται με έργα της Πρωτεύουσας⁶.

Η κτητορική επιγραφή που μας ενδιαφέρει έχει ζωγραφισθεί στο νότιο τμήμα του μετώπου της αφίδας (Εικ. 2), κάτω από την Παναγία του Ευαγγελισμού. Η επιγραφή, η οποία αναπτύσσεται ακολουθώντας την καμπύλη του τόξου, αποτελείται από δεκατέσσερις στίχους με ομοιόμορφα μαύρα κεφαλαία γράμματα με συμπλήματα, ζωγραφισμένα πάνω στις χαραγμένες στο κονίαμα γραμμές προς εξασφάλιση της ευθείας. Μεγάλη φθορά στην αριστερή πλευρά της έχει καταστρέψει την αρχή κάθε αράδας σε έκταση περίπου δέκα γραμμάτων, που κατά το μεγαλύτερο μέρος μπορούν να αποκατασταθούν⁷:

[ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΕΚ] ΒΑΘΡΩΝ Κ(ΑΙ) ΑΝΗΣΤΟΡΙΘΗ Ο
 ΠΑΝΣΕ-
 [ΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΟΥΤΟΣ ΤΟΥ Ε]ΝΔΟΞΟΥ ΜΕΓΑΛΟΜΑΡ-
 ΤΗΡΟΣ Κ(ΑΙ) ΤΡΟΠΕ-
 [ΟΦΟΡΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ Τ]ΟΥ ΠΑΧΥΜΑΧΙΟΤΟΥ ΔΗ
 ΕΞΟΔΟΥ Κ(ΑΙ) ΚΟΠΟΥ
 [..... Ι]ΕΡΕΟΣ ΤΟΥ ΚΑΤΑΣΑΜΠΑ Κ(ΑΙ) ΤΗΣ ΣΥΝ-
 ΒΙΟΥ
 [ΑΥΤΟΥ ΚΤΗΤΟΡΙ]Σ[ΧΗ]Σ⁸ ΚΥΡΑΣ ΚΑΛΗΣ ΤΗΣ ΜΑΓΙ-
 [ΣΤΡΙΣΣΗΣ ΚΑΙ ΤΩΝ] ΤΕΚΝΩΝ ΑΥΤΩΝ. ΥΠΕΡ ΨΥ-
 ΧΥΚΗΣ
 [ΣΩΤΗΡΙΑΣ] Κ(ΑΙ) ΑΠΟΛΑΥΣΕΩΣ ΤΩΝ ΑΙΩΝΙΩΝ
 [ΑΓΑΘΩ]Ν ΕΝ ΕΤΕΙ ΣΧΛΓ. ΕΠ
 .....
 .....ΩΝΗ.....ΟΥ.Α⁹

⁴ Και οι τρεις διατηρούνται ακέφαλοι, ενώ μόνον από το δεξιό άγιο έχει διατηρηθεί μέρος του αγωνυμίου του: [ΝΙ]ΚΗΤΑΣ.

⁵ ΚΛΗΜΑΞ/ΗΝ ΙΔΕΝ ΙΑΚΩΒ/ΑΠΟ ΓΗΣ ΑΦΙΚΝΟΥΜΕ/ΝΗΝ ΕΩΣ ΟΥ(ΡΑ)ΝΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΑΓΓΕΛΟΙ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ ΑΝΕΒΕΝΟΝ / Κ(ΑΙ) ΚΑΤΕΒΕΝΟΝ / ΕΠ ΑΥΤ(ΗΣ) Ο ΔΕ Κ(ΥΡΙΟ)Σ / ΕΠΕΣΤΗΡΙΚΤΟ ΕΠ ΑΥΤ(ΗΣ), πρβλ. Γέν., ΚΗ', 12-13.

⁶ Κόλλιας, *Η μεσαιωνική πόλη της Ρόδου* (υποσημ. 3), 120. Θ. Αρχοντόπουλος, *Ο εντοίχιος διάκοσμος του ναού της Αγίας Αικατερίνης (Πλκ Μιχαράμπι) στην πόλη της Ρόδου και η ζωγραφική του ύστερου μεσαίωνα στα Δωδεκάνησα (1309-1453)* (διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2003), Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών, Αθήνα 2009 (υπό εκτύπωση).

⁷ Την επιγραφή, εκτός από τον Ηλία Κόλλια, δημοσίευσε η Ιωάννα Χριστοφοράκη (ό.π. (υποσημ. 3), 460 σημ. 84), ενώ μνεία της χρονιάς έκανε ο Χάρης Κουτελάκης («Κτιτορικές επιγραφές εκκλησιών Ρόδου», *ΔωδΧρ Γ* (1974), 50) και ο Ιωάννης Βολανάκης (*Ο ιερός ναός της Κοιμήσεως* (υποσημ. 2), 19), ο οποίος θεώρησε ως παλαιότερο το τμήμα της επιγραφής στο οποίο δηλώνεται το

όνομα του πατριάρχη και ως νεότερο το τμήμα στο οποίο αναφέρεται ο κτήτορας.

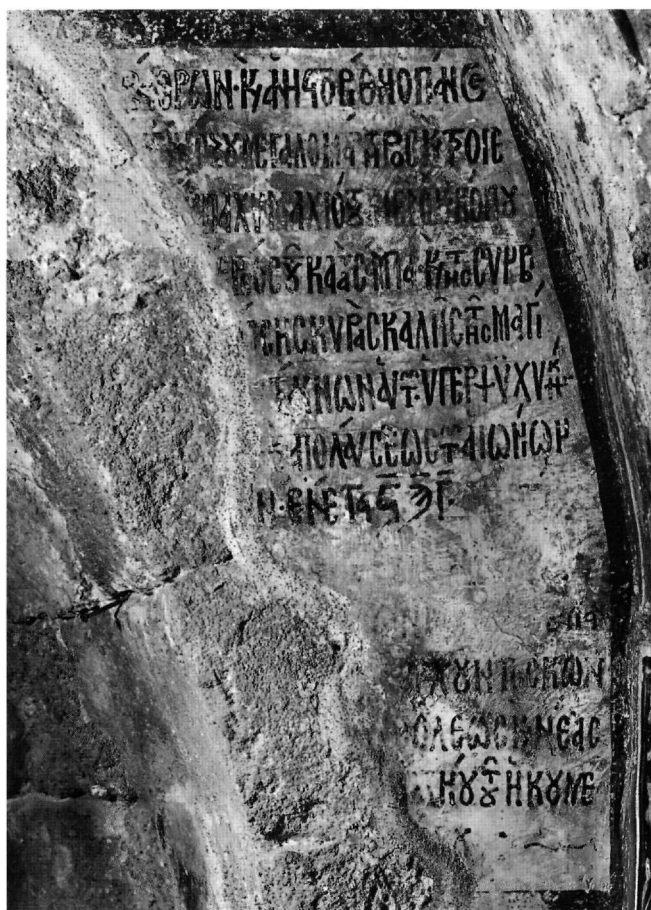
⁸ Προτείνουμε τη συμπλήρωση αυτού κτητορικής, γιατί ανάλογη αναφορά γυναίκας ως κτητόρισσας, *Ηρή[νη] κτητόρι[σσα]*, υπάρχει στη Ρόδο στο ναό του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στον Αρχάγγελο, γύρω στο 1428, βλ. Ιωάννα Μπίθα, «Ενδυματολογικές μαρτυρίες στις τοιχογραφίες της μεσαιωνικής Ρόδου (14ος αι.-1523). Μια πρώτη προσέγγιση», *Ρόδος 2.400 χρόνια* (υποσημ. 3), 435 σημ. 27, πίν. 172β. Χριστοφοράκη, ό.π. (υποσημ. 3), 459 σημ. 82. Αντίστοιχα, αποκλείσθηκε η συμπλήρωση [*ἀτομίας*]σης, κατ' αναλογία με άλλη περίπτωση χαρακτηρισμού αφιερώτριας *Ειρήνης τῆς ἀτομίας*σης, στο ναό των Αγίων Θεοδώρων Αρχαγγέλου, του 1372, επειδή στον Παχυμαχιώτη, αφενός προηγείται το κτητικό «αὐτοῦ» και αφετέρου έπεται ο χαρακτηρισμός της Καλής ως μαγίστριας, Μπίθα, ό.π., 434 σημ. 20-21, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία. Χριστοφοράκη, ό.π. (υποσημ. 3), 458-459 σημ. 78-79, πίν. 178α-β.

⁹ Βλ. παρακάτω υποσημ. 29.

[ΠΑΤΡΙ]ΑΡΧΟΥΝΤΟΣ ΚΩΝ-
[ΣΤΑΝΤΙΝΟΥ]ΠΟΛΕΩΣ Κ(ΑΙ) ΝΕΑΣ
[ΡΩΜΗΣ ΑΝ]ΤΩΝΙΟΥ ΤΟΥ ΗΚΟΥΜΕ
[ΝΙΚΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡ]ΧΟΥ.

Οι πληροφορίες που δίδονται είναι σαφείς. Ο ιερέας Κατάσάμπας (με δύο τόνους), του οποίου δεν έχει σωθεί το βαφτιστικό όνομα, μαζί με τη σύζυγό του κυρά Καλή, η οποία με τις συμπληρώσεις χαρακτηρίζεται ως *κτητόρισσα* και *μαγίστρισσα*, αφιέρωσαν το ναό στον άγιο Γεώργιο με το αθησαύριστο προσωνύμιο *Παχυμαχιώτης*, ώστε να τύχουν αυτοί και τα παιδιά τους στη μετά θάνατο ζωή της σωτηρίας της ψυχής τους και της απόλαυσης των αιώνιων αγαθών. Όλα αυτά συνέβησαν το έτος 6903 από κτίσεως κόσμου, που αντιστοιχεί με το έτος 1394/5 ανάλογα με την ινδικτιώνα. Στη συνέχεια, ύστερα από δύο απολεπισμένες αράδες, όπου μόνον ελάχιστα εξίτηλα γράμματα διακρίνονται, ακολουθούν τέσσερις στίχοι οι οποίοι εύκολα συμπληρώνονται και οι οποίοι προσδιορίζουν το έτος ανέγερσης του ναού επί οικουμενικού πατριάρχη Αντωνίου. Πράγματι, το έτος αυτό τον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως κατείχε ο Αντώνιος ο Δ' (1389-1390 και 1391-1397)¹⁰, ο οποίος υπέγραφε τα συνοδικά έγγραφα με ανάλογο τρόπο, δηλαδή *Ἀντώνιος ἐλέω θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, Νέας Ρώμης καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης*¹¹.

Το ενδιαφέρον σε αυτή την κτητορική επιγραφή, τυπική κατά τα άλλα, είναι η επιλογή του Κατάσάμπα να προσθέσει στο τέλος, και αφού αυτή είχε ολοκληρωθεί, τουλάχιστον το όνομα του πατριάρχη σε μια εποχή που η Ρόδος είναι ιπποτοκρατούμενη και έχει λατίνο αρχιεπίσκοπο. Τι να είχε προηγηθεί του ονόματος του πατριάρχη; Μήπως κάτι σχετικό με την πολιτική εξουσία, δηλαδή το όνομα του τότε βυζαντινού αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγου; Και αυτό, γιατί σε ξενοκρατούμενες περιοχές η αναφορά στις κτητορικές επιγραφές της κα-

Εικ. 2. Ναός Αγίου Γεωργίου του Παχυμαχιώτη στη Λίνδο. Ιερό, μέτωπο αψίδας, νότιο τμήμα. Κτητορική επιγραφή.

θεστηκίας τάξης, στην περίπτωση μας του μεγάλου μαγίστρου Juan Fernandez de Heredia (1376-1396), είναι σπανιότατη¹². Αντιθέτως, η αναφορά στο βυζαντινό αυτοκράτορα είναι περισσότερο συνηθισμένη.

Ένα από τα πρώιμα παραδείγματα καταγράφεται στη

¹⁰ Μ. Ι. Γεδεών, *Πατριαρχικοί Πίνακες. Ειδήσεις ιστορικά βιογραφικά περί τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ Ἀνδρέου τοῦ πρωτοκλήτου μέχρις Ἰωακείμ Γ τοῦ ἀπὸ Θεσσαλονίκης* (36-1884), ἐν Κωνσταντινουπόλει 1890, 448, 449-456 (επανέκδοση, Αθήνα 1996, ἐπιμ. Ν. Α. Φορόπουλος, 335-336, 337-340). D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, Λονδίνο 1971, ²1974, 342-345. *ΘΗΕ*, τ. 2, στ. 980-981 (Τ. Γριτσόπουλος). *PLP*, τ. 1, Βιέννη 1976, ἀριθ. 1113.

¹¹ Fr. Miklosich, I. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi, II. Acta Patriarchatus Constantinopolitani MCCCXV-MCCCCII e codicibus manus scriptis Bibliothecae Palatinae Vindobonensis*, Βιέννη 1862, ἀριθ. CCCCLI.

¹² Είναι γνωστές δύο περιπτώσεις από την Κρήτη, στην οποία ως γνωστόν απαντά ο μεγαλύτερος αριθμός ανάλογων επιγραφών αυτής της εποχής: πρβλ. G. Gerola in collaborazione con St. A. Xanthudidis, Π/Β. «Le iscrizioni greche», *Monumenti veneti dell'isola di Creta*, τ. IV, Βενετία 1932-1940, 390-595. Βλ. συγκεντρωμένες τις σχετικές κτητορικές επιγραφές στο D. Tsougarakis, «La tradizione culturale bizantina nel primo periodo della dominazione veneziana a Creta. Alcune osservazioni in merito alla questione dell'identità culturale», στο Gh. Ortalli (ἐπιμ.), *Venezia e Creta*, Atti del Convegno Internazionale di Studi (Iraklion-Chanià, 30 settembre - 5 ottobre 1997), Βενετία 1998, 510-511. Για το 13ο αιώνα σε όλο τον ελληνικό χώρο, βλ. Sophia Kalopissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in*

Ρόδο, στον Άγιο Γεώργιο τον Βάρδα στην Απολακιά, το 1289/90¹³, όπου μνημονεύεται ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος, γνωστός για τη μεγάλη προσπάθεια που κατέβαλε για την ανασυγκρότηση της αυτοκρατορίας μετά την ανακατάληψή της από τους σταυροφόρους το 1261. Ακριβώς λόγω αυτής της πολιτικής του είναι ο περισσότερο μνημονευόμενος αυτοκράτορας στις κτητορικές επιγραφές, π.χ. σε σύνολο δεκατεσσάρων κτητορικών επιγραφών από την Κρήτη οι πέντε αναφέρονται στον Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο, ενώ από μία έως τρεις στους υπόλοιπους βυζαντινούς αυτοκράτορες¹⁴. Μεταξύ αυτών, καταγράφεται μία που αναφέρεται στον Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο, επί της βασιλείας του οποίου χρονολογείται και το αφιέρωμα του ζεύγους Κατασάμπα στη Λίνδο. Πρόκειται για μια εγχάρακτη επιγραφή, του 1407, εντοιχισμένη στο ναό της Παναγίας στα Σκουλούφια Μυλοποτάμου στο νομό Ρεθύμνης¹⁵.

Αν η μνεία του βυζαντινού αυτοκράτορα δεν είναι πολύ συνηθισμένη στις κτητορικές επιγραφές, η μνεία του οικουμενικού πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως είναι σπανιότατη. Λίγες είναι οι καταγεγραμμένες περιπτώσεις, στις οποίες αναφέρεται σχεδόν πάντα μαζί με τον αυτοκράτορα. Το πιο πρώιμο παράδειγμα απαντά σε εγχάρακτη επιγραφή στον Ταξιάρχη Μεσαριάς στην Άνδρο το 1158, όπου μαζί με τον αυτοκράτορα Μα-

νουήλ Κομνηνό μνημονεύεται και ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Λουκάς Χρυσοβέργης, αναφορά η οποία ερμηνεύεται με την υπόθεση ότι οι χορηγοί Κωνσταντίνος Μοναστηριώτης και Ειρήνη Πρασίνη είχαν άμεση σχέση με την Κωνσταντινούπολη¹⁶. Σε μία άλλη στην Τήνο, που σώζεται αποσπασματικά, επίσης εγχάρακτη, μνημονεύεται μόνος ο πατριάρχης Κοσμάς (1075-1081), αλλά αυτή έχει αποκοπεί από το μνημείο το οποίο κοσμούσε –είναι εντοιχισμένη σε κατοικία και έτσι δεν μπορεί να γίνει κάποια πρόταση ερμηνείας για τη μνημόνευση¹⁷.

Το πιο γνωστό παράδειγμα αποτελεί η εγχάρακτη επιγραφή στην Όμορφη Εκκλησιά της Αίγινας, του 1289, με μνεία του Ανδρονίκου Β΄ και του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Αθανασίου, όταν το νησί ανήκε στο δουκάτο των Αθηνών και διοικείτο από τη βουργουνδική οικογένεια των de la Roche. Σε αυτή την περίπτωση, η αναφορά έχει ερμηνευθεί ως απότιση τιμής από τους κτήτορες, την οικογένεια Σαγομαλά/Ζυγομαλά, στον πατριάρχη Αθανάσιο για τους αγώνες του κατά της ένωσης των Εκκλησιών, στους οποίους όχι μόνον είχε συμμετάσχει ενεργά, αλλά είχε υποστεί και διώξεις από τον Μιχαήλ Η΄, πατέρα του Ανδρονίκου, και τον πατριάρχη Βέκκο, οι οποίοι ήταν ενωτικοί¹⁸.

Όπως φαίνεται, ο συνδυασμός πολιτικής και θρησκευτικής εξουσίας, αν και σπάνιος, δεν είναι μοναδικός¹⁹.

Thirteenth-Century Churches of Greece, VTIB 5, Βιέννη 1992, 25 σημ. 18. Η πρώτη αναφορά καταγράφεται στον Μιχαήλ Αρχάγγελο Καβαλλαρικών Καντάνου Σελίνου Χανίων, του ζωγράφου Ιωάννη Παγωμένου το 1327/8, όπου σημειώνεται: *ἀφετεβόντων ἐν τῇ Κρήτῃ τὸν μέγαν καὶ ἀφέντον ἡμὸν Βενετικόν*, Gerola, *ὀ.π.*, αριθ. 28. Κ. Μυλοποταμιτάκη, «Παρατηρήσεις στις τοιχογραφημένες παραστάσεις των κτητόρων-αφιερωτών της Κρήτης», *Ειλαπίνη. Τόμος τιμητικός για τον Καθηγητή Νικόλαο Πλάτωνα*, τ. Α΄, Ηράκλειο 1987, 146. Κ. Gallas, K. Wessel, M. Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*, Μόναχο 1983, 219. I. Spatharakis, *Dated Byzantine Wall Paintings of Crete*, Leiden 2001, 74.

Η δεύτερη, η οποία αναφέρεται στον τοπικό άρχοντα, καταγράφεται πολύ αργότερα, το 1516, στην Παναγία Αγίας Παρασκευής Αμαρίου, στο νομό Ρεθύμνης: *ἐπὶ τῇ ἐπαρχίᾳ τοῦ εὐγενεστάτου καὶ τρισηντημωτάτου ἀθθεντὸς κυροῦ Γεωργίου Καλιέργη*, Gerola, *ὀ.π.*, αριθ. 16. Μυλοποταμιτάκη, *ὀ.π.*, 146. Spatharakis, *ὀ.π.*, 220.

¹³ Ορλάνδος, *ὀ.π.* (υποσημ. 1), 116-117, εικ. 104. Kalopissi-Verti, *ὀ.π.*, 94, εικ. 77-78. Χριστοφοράκη, *ὀ.π.* (υποσημ. 3), 458 σημ. 75.

¹⁴ Tsougarakis, *ὀ.π.*, 510-511: από μία στον Ανδρόνικο Δ΄ Παλαιολόγο και τον Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο, δύο στον Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο και τρεις στον Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγο. Πρβλ. για την υπόλοιπη Ελλάδα Kalopissi-Verti, *ὀ.π.*, 48, 78, 79, 81, 85, 93, 94, 104.

¹⁵ *Ἐτελιόθου ὁ θεῖος / καὶ πα<ν>σεβάσμι/ος ναὸς τῆς ὑπεραγίας / Θεοτόκου ἔτους ς΄αΐΕ΄ (ἰνδικτιῶνος) ΙΕ΄ ἐν μην<ι> ἰουλίῳ εἰς /*

τὰς ΚΓ ἐπὶ τῆς βα(σι)λείας Μανουήλ τοῦ Παλαιολ<ό>γ<ου>, Gerola, *ὀ.π.* (υποσημ. 12), αριθ. 4. Tsougarakis, *ὀ.π.*, 510 σημ. 3.

¹⁶ Αγγελική Μητσάνη, «Η χορηγία στις Κυκλάδες από τον 6ο μέχρι τον 14ο αι. Η μαρτυρία των επιγραφών», *ΕΕΒΣ ΝΒ΄* (2004-2006), 399, αριθ. 25α, εικ. 11-14.

¹⁷ Στο ίδιο, 399, αριθ. 27, εικ. 15.

¹⁸ *Ἀνακαινύσθου ὁ πάνσεπτος ναὸς τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Θεωδόρου βασιλέβοντος κυροῦ τοῦ Ἀντρονίκου ἐν Κυρίῳ Θεῷ Χριστῷ πιστοῦ βασιλέως + Ἀθανασίου πατριάρχου, ςΨζΖ, ἰνδικτιῶνος Β*, Kalopissi-Verti, *ὀ.π.* (υποσημ. 12), 85, εικ. 53-54, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία. Βασιλική Φωσκόλου, *Η Όμορφη Εκκλησιά στην Αίγινα* (αδημοσ. διδακτ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών 2000), 26, εικ. 5· ειδικά για την ερμηνεία της παράλληλης μνείας αυτοκράτορα και πατριάρχη στην Όμορφη Εκκλησιά, βλ. 27-38 και κυρίως 35. Σημειώνεται ότι στην παραπάνω χρονολογία ο χαρακτήρας, μάλλον εκ παραδρομής, στη θέση των δεκάδων αντί για το σωστό ζ (90) χάραξε το λ (900).

¹⁹ Καταγράφεται ακόμη και μνεία του πατριάρχη επιπλέον μαζί με σουλτάνο, όπως στην Παναγία Σπηλαιώτισσα στη Σίλλη Λυκαονίας, του 1288/9: *... ἀνεκαινίσθη καὶ καλλιεργίσθη ὁ πάνσεπτος ναὸς τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας τῆς ἐπιλεγομένης Σπηλαιωτίσσης· πατριαρχοῦντος τοῦ παναγιωτάτου καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου κυροῦ Γριγορίου καὶ ἐπὶ βασιλείας τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως καὶ αὐτοκράτορος*

Μήπως και η περίπτωση του Αγίου Γεωργίου του Παχυμαχιώτη ανήκει σε αυτή την κατηγορία; Θα μπορούσαν να αποκωδικοποιηθούν αναλόγως και τα κίνητρα των κητόρων του και να σκιαγραφηθεί η θέση τους στην κοινωνία της εποχής;

Καταρχήν γιατί επιλέχθηκε να μνημονευθεί ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως; Είχε κάποια ιδιαίτερη σχέση με την Εκκλησία της Ρόδου, η οποία λόγω της ιπποτοκρατίας και με γνώμονα την επίτευξη καλών σχέσεων μεταξύ των ετερόδοξων χριστιανών υπαγόταν απευθείας στο μεγάλο μάγιστρο και όχι στο λατίνο αρχιεπίσκοπο; Παρ' όλα αυτά, όμως, φαίνεται ότι δεν έπαυσε να έχει ορθόδοξους μητροπολίτες, αν και ο επισκοπικός κατάλογος αυτής της εποχής παρουσιάζει κενά²⁰. Πράγματι, ο Αντώνιος κατά τη ολιγόχρονη θητεία του, η οποία αναλώθηκε στη ρύθμιση θεμάτων των μητροπόλεων και των πατριαρχείων, εξέδωσε μία συνοδική πράξη για την οποία, αν και δεν διασώζεται η χρονία έκδοσης, έχει προταθεί από τον J. Darrouzès η χρονολόγησή της το 1393/4, έτος που συμπίπτει με την κητορική επιγραφή του Παχυμαχιώτη. Σύμφωνα με αυτή, γίνεται δεκτό το αίτημα του *μητροπολίτου Σταυρουπόλεως και υπερίτιμου και εξάρχου πάσης Καρίας* να του επιστραφεί η μητρόπολη Ρόδου, η οποία του είχε δοθεί *κατ' επίδοσιν* από τον πατριάρχη Φιλόθεο (γύρω στο 1370-1376), επειδή, όπως αναφέρει, *και τό πλησίον είναι ταύτης και δύνασθαι πνευματικῶς αὐτοὺς ἐπισκέπτεσθαι καὶ συνεχῶς ἐπιβλέπειν καὶ διὰ τὸ πατρίδα τὴν Ῥόδον ἔχειν αὐτὸν καὶ γνώριμον εἶναι τοῖς πᾶσι καὶ πολλοὺς ἔχειν φίλους καὶ συγγενεῖς ἐν αὐτῇ, ἅπερ οὐ μικρὰ συμβάλλονται πρὸς τὸ πείθειν ἀνθρώπους τῷ τοῦ Θεοῦ ὑποκειῖσθαι θελήματι*²¹. Από τα παραπάνω συμπεραίνε-

ται η διαρκής φροντίδα του Οικουμενικού Πατριαρχείου να καλύπτει το αξίωμα του μητροπολίτη Ρόδου αποκλειστικά ή *κατ' επίδοσιν* σε άλλες μητροπόλεις, ενώ υποδηλώνεται η πιθανή περιστασιακή παρουσία του ορθόδοξου μητροπολίτη στο νησί κατά το 14ο αιώνα²².

Κατόπιν τούτου, μπορούμε εύλογα να υποθέσουμε ότι ενδεχομένως, με την προσθήκη αυτή στο τέλος της επιγραφής, ο ιερέας Κατασάμπας ήθελε να τιμήσει τον πατριάρχη που μερίμνησε να τακτοποιηθεί το θέμα της τοπικής μητροπόλεως αποδίδοντάς την σε ένα πρόσωπο που επιπλέον είχε ροδίτικη καταγωγή, του οποίου δυστυχώς όμως το όνομα δεν έχει διασωθεί. Συγχρόνως, η κίνησή του αυτή πιθανώς αντανακλά την επιθυμία του κτήτορα ιερέα να δηλώσει την ορθόδοξη πίστη του και την προσήλωση προς τον πατριάρχη, και *κατ' επέκταση* προς τη βυζαντινή εξουσία, σε μια εποχή που εν όψει του τουρκικού κινδύνου επιχειρείται η ένωση των Εκκλησιών, προκειμένου να αποφευχθεί η προέλαση των Οθωμανών.

Μέσα στην ευρεία έννοια της προσήλωσης στο Βυζάντιο ίσως ευσταθεί και η δελεαστική υπόθεση συμπλήρωσης των φθαρμένων δύο αράδων της επιγραφής με το όνομα του αυτοκράτορα Μανουήλ Β' (1391-1425). Ο λόγιος αυτοκράτορας Μανουήλ, συμβασιλέας με τον πατέρα του Ιωάννη Ε' από το 1373 και μόνος αυτοκράτορας από το 1391, υπήρξε μια ξεχωριστή προσωπικότητα. Δραστηριοποιήθηκε για 50 και πλέον χρόνια κατά την έντονη και ταραγμένη εποχή των τελευταίων δεκαετιών της αυτοκρατορίας, εν μέσω εσωτερικών έριδων για το σφετερισμό του θρόνου της Κωνσταντινουπόλεως, ενώ παράλληλα για ένα μεγάλο διάστημα ενεργούσε ως υποτελής του σουλτάνου²³. Παρ' όλα αυτά,

Ῥωμαίων κυροῦ Ἀνδρονίκου ἐν ταῖς ἡμέραις βασιλεύοντος μεγαλογενούς μεγάλου σουλταν Μασούτη τοῦ Καϊκαούση καὶ αὐθέντου ἡμῶν ἔτους 757ζ᾽ ἰνδικτιῶνος β'..., βλ. N. A. Bees, *Die Inschriftenaufzeichnung des Kodex Sinaiticus Graecus 508 (976) und die Maria-Spiläotissa-Klosterkirche bei Sille (Lykaonien)*, Βερολίνο 1922, 7. K. Belke, *Galatien und Lykaonien*, TIB 4, Βιέννη 1984, 234-235.

²⁰ Για την εκκλησιαστική κατάσταση κατά την ιπποτοκρατία, βλ. Χ. Ι. Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1948)*, Αθήνα 1972, ²1994, 340. A. Luttrell, «The Greeks of Rhodes under Hospitaller Rule: 1306-1421», *RSBN* 29 (1992) (= *The Hospitaller State on Rhodes and its Western Provinces, 1306-1462*, Aldershot 1999, άρθρο III), 207-217. Ζ. Ν. Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα γιά τή Ρόδο καί τίς Νότιες Σποράδες ἀπό τό Ἀρχεῖο τῶν Ἰωαννιτῶν Ἰπποτῶν, τ. 1 (1421-1453)*, Ρόδος 1995, 204-207. *ΙΕΕ*, τ. Θ', Αθήνα 1979, 292-293 (Η. Κόλλιας). Η. Κόλλιας, *Οι ιππότες της Ρόδου, το παλάτι και η πόλη*, Αθήνα 1991, 24. Ο ίδιος, *Η μεσαιωνική πόλη*

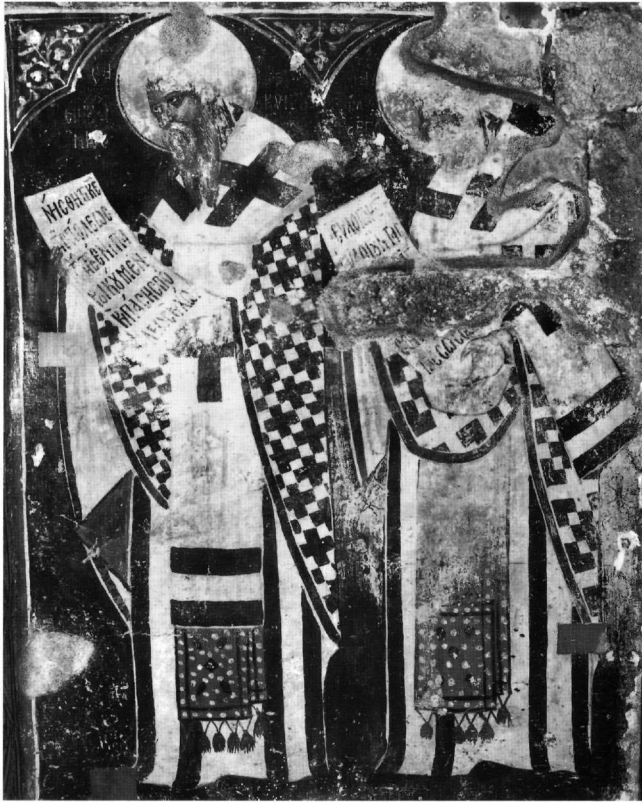
της Ρόδου (υποσημ. 3), 44.

Ειδικά για τους επισκοπικούς καταλόγους, βλ. Τρ. Ε. Ευαγγελίδης, «Εκκλησία τῆς Ρόδου», *ΕΕΒΣ ΣΤ'* (1929), 153-154, 165. Εμμ. Ι. Κωνσταντινίδης, *Συμβολαί εἰς τήν ἔρευναν τῆς ἱστορίας τῶν ἐν Ἑλλάδι ἐπισκοπῶν*, τ. Ι, Αθήνα 1969, ²1983, 51-53, 73-78.

²¹ J. Darrouzès, *Les registes des Actes du patriarcat de Constantinople, I. Les actes des patriarches, V. Les registes de 1310 à 1376*, Παρίσι 1977, αριθ. 2603 και *VI. Les registes de 1377 à 1410*, Παρίσι 1979, αριθ. 2939, όπου παραπομπή και στα άλλα σχετικά έγγραφα. Βλ. και Miklosich, Müller, ό.π. (υποσημ. 11), αριθ. CCCCLI.

²² Σύμφωνα με τον Ζαχαρία Τσιρπανλή ο ορθόδοξος μητροπολίτης Ρόδου παρέμεινε στην έδρα του κατά το 15ο αιώνα, ενώ η παρουσία του κατά το 14ο αιώνα αμφισβητείται, Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα* (υποσημ. 20), 206.

²³ J. W. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391-1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Brunswick, New Jersey 1969, XIX-XXXV, 123. *ΙΕΕ*, τ. Θ', Αθήνα 1979, 188-193 (Ελισάβετ Ζαχαριάδου).

Εικ. 3. Ναός Αγίου Γεωργίου του Παχυμαχώτη στη Λίνδο. Ιερό, νότιος τοίχος. Οι άγιοι Επιφάνιος Κύπρου και Πολύκαρπος Σμύρνης.

όταν ήταν δεσπότης Θεσσαλονίκης είχε προσπαθήσει να κάνει μια «νέα αρχή», όπως σημειώνει ο σύγχρονός του λόγιος θεσσαλονικεύς Δημήτριος Κυδώνης, και να ανακτήσει τη Μακεδονία. Αποκαλυπτικός είναι ο λόγος του, «Συμβουλευτικός πρὸς Θεσσαλονικεῖς», με τον οποίο προσπάθησε να εμπυρώσει τους κατοίκους της πολιορκούμενης από το 1384 έως το 1387 πόλης, από τον Χαίρεντίν πασά επί σουλτάνου Μουράτ Α'. Όμως ο

τουρκικός κίνδυνος γιγαντώνεται συνεχώς κλιμακούμενος. Οι Οθωμανοί, αφού είχαν κατακτήσει τη Μικρά Ασία, εκτός της Σμύρνης, είχαν προωθήσει την εξάπλωσή τους στο χώρο των Βαλκανίων, τα οποία σταδιακά υπέκυπταν στην κατακτητική ορμή τους. Συγκεκριμένα, το μεγαλύτερο μέρος των Βαλκανίων μέχρι την Ουγγαρία δέχεται μετά από διαδοχικές ήττες και αποκλεισμούς την επικυριαρχία του σουλτάνου. Ο νέος σουλτάνος από το 1389 Βαγιαζίτ, αφού καταλαμβάνει τη Θεσσαλία και καταργεί το προνομακό καθεστώς της Θεσσαλονίκης, προελαύνει στη Θράκη και αρχίζει την από ξηράς πολιορκία της Κωνσταντινούπολης το φθινόπωρο του 1394. Υπενθυμίζεται ότι είναι η χρονία της κητορικής επιγραφής του Παχυμαχώτη. Όπως είναι φυσικό, η αναστάτωση στη συρρικνωμένη αυτοκρατορία είναι τεράστια. Πιστεύουμε, λοιπόν, ότι η έντονη αυτή πολιτική κατάσταση δεν πρέπει να άφησε αδιάφορο τον Κατασάμπα, όπως δεν άφησε και άλλους στην περιοχή. Χαρακτηριστική αλλά και αποκαλυπτική είναι η μαρτυρία του περιηγητή Nicolo de Martoni, ιταλού νοτάριου, ο οποίος επισκέφθηκε την περιοχή το 1394. Αναφέρει ότι, όταν προσέγγισε στη Νίσυρο, έξι κάτοικοι του κάστρου του νησιού έσπευσαν με μια μικρή βάρκα στο πλοίο του και ζήτησαν να μάθουν νέα για το βασίλειο: «explorantes de novis regni»²⁴.

Ενδεικτικό αυτής της ανησυχίας και ενισχυτικό της πρότασής μας νομίζουμε ότι αποτελεί η επιλογή από τον Κατασάμπα να γραφεί στο ειλητάριο του παράπλευρου της κητορικής επιγραφής εικονιζόμενου αγίου Επιφανίου Κύπρου το συγκεκριμένο χωρίο από την λειτουργία του Ιωάννη Χρυσοστόμου: [Μ]ΝΗΣΘΗΤΙ Κ(ΥΡ)ΙΕ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ / ΤΑΥΤΗΣ ΕΝ Ι ΠΑ/ΡΟΙΚΟΥΜΕΝ/Κ(ΑΙ) ΠΟ/ΛΕΩΣ Κ(ΑΙ) ΧΩΡΑ(Σ)²⁵ (Εικ. 4). Το απόσπασμα αυτό, που σπάνια συνοδεύει τα «χαρτία» των ιεραρχών, έχει εντοπισθεί σε λίγες περιπτώσεις ιεραρχών, συνήθως τοπικών, κυρίως κατά το 14ο αιώνα²⁶.

Σύμφωνα με τη Χαρά Κωνσταντινίδη, ένας από τους

²⁴ Ζ. Ν. Τσιρπανλής, *Ἡ Ρόδος καὶ οἱ Νότιες Σποράδες στὰ χρόνια τῶν Ἰωαννιτῶν Ἰπποτῶν (14ος-16ος αἰ.)*. Συλλογὴ ἱστορικῶν μελετῶν, Ρόδος 1991 [(= ἀρθρο Π: «Σελίδες ἀπὸ τῆ μεσαιωνικῆς ἱστορίας τῆς Νισύρου (1306-1453)», *Δωδεκανησιακά* 2 (1967)], 36-37 σημ. 5.

²⁵ Μετὰ τὴν ἐκφώνηση τῶν διπτύχων τῶν ζώντων ἀπὸ τοῦ διάκονο, οἱ ιερέας ἐκφωνοῦν: *Μνήσθητι, Κύριε, τῆς πόλεως (ἢ τῆς μονῆς) ἐν ἣ παροικοῦμεν καὶ πάσης πόλεως καὶ χώρας, καὶ τῶν πίστει οἰκούντων ἐν αὐταῖς*, Π. Ν. Τρεμπέλας, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας*, Ἀθήναι 1935, 124. F. E. Brightman, *Liturgies, Eastern and Western, I. Eastern Liturgies, being the texts, original or translated, of the principal liturgies of the church*, edited with

introductions and appendices on the basis of the former work by C. E. Hammond, Οἰξφόρδη 1896, 21965, 389.

²⁶ Chara Konstantinidi, «Le message idéologique des évêques locaux officiants», *Zograf* 25 (1996), 39-50. Ἡ ἴδια, *Ὁ Μελισμός. Οἱ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες καὶ οἱ ἄγγελοι-διάκονοι μπροστὰ στὴν Ἁγία Τράπεζα μὲ τὰ τίμια δῶρα ἢ τὸν εὐχαριστιακὸ Χριστό*, Θεσσαλονίκη 2008, 147, 157, 226 (στο εἰς: *Μελισμός*). Βλ. ἐπίσης, Gordana Babić, Chr. Walter, «The Inscriptions upon Liturgical Rolls in Byzantine Apse Decoration», *REB* 34 (1979), 272, 276. Καταγράφονται τρεῖς περιπτώσεις:

Μνήσθητι Κύριε τῆς πόλεως ἐν ἣ παροικοῦμεν καὶ πάσης πόλεως:

λόγους απεικόνισης τοπικών αγίων στην αψίδα είναι η βούληση όχι μόνο να δηλωθεί η αντίθεση προς τη λατινική Εκκλησία, αλλά κυρίως η προσήλωση προς το ορθόδοξο δόγμα και την εθνική συνείδηση των πιστών, η οποία ενδυναμώνεται με το συγκεκριμένο κείμενο του ειληταρίου τους²⁷. Με αυτό το συμβολισμό, αν και ο Επιφάνιος δεν συγκαταλέγεται στους τοπικούς αγίους της Ρόδου, μπορεί να ερμηνευθεί η επιλογή του συγκεκριμένου χωρίου από τον Κατασάμπα, η οποία αντανακλά τις μύχιες σκέψεις αγωνίας του και αποδεικνύει τη στέρεη πίστη του στην ιδέα της βυζαντινής αυτοκρατορίας που κλυδωνίζεται πολιορκούμενη από τον Βαγιαζήτ, τον επονομαζόμενο Κεραυνό, συρρικνωμένη πλέον γύρω από τη Βασιλεύουσα²⁸. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο θα μπορούσε να ευσταθεί και η συμπλήρωση των χαμένων αράδων με το όνομα του αυτοκράτορα²⁹, δεδομένου ότι δεν ήταν άγνωστος στην περιοχή, αφού το 1390 είχε ζητήσει και είχε λάβει τη βοήθεια των Ιπποτών για την ανάκτηση του θρόνου της Κωνσταντινούπολεως από τον ανεπιό του Ιωάννη Ζ'³⁰.

Δυστυχώς περισσότερα στοιχεία για τον Κατασάμπα δεν έχουν εντοπισθεί, ενώ το όνομα δεν απαντά στα Δωδεκάνησα, τουλάχιστον στα δημοσιευμένα αρχεία των Ιπποτών. Εκτός περιοχής, στη Σηλυμβρία της Θράκης, καταγράφεται το έτος 1367 σε μια συνοδική απόφαση του πατριάρχη Φιλόθεου Κόκκινου, με αφορμή τη λύση του γάμου της με έναν Κοντοστέφανο,

Εικ. 4. Ο άγιος Επιφάνιος Κύπρου, λεπτομέρεια της Εικ. 3.

η Μαρία θυγατέρα Κατασάμπα³¹. Μήπως, λοιπόν, ο Κατασάμπα της Λίνδου έλκει την καταγωγή του από τη Θράκη και ακολουθώντας το ρεύμα των προσφύγων από τις επαπειλούμενες περιοχές βρήκε καταφύγιο στη Ρόδο; Ίσως και γι' αυτό να παρουσιάζεται ιδιαίτερα

άγιος Αχιλλίος Λαρίσης στην Παναγία Ολυμπιώτισσα Ελασσόνο (τέλη 13ου αι.), Efthalia C. Constantinides, *The Wall Paintings of the Panagia Olympiotissa at Elasson in Northern Thessaly*, Αθήνα 1992, 188-189, πίν. 75. Konstantinidi, «Le message», ό.π., 45 σμμ. 59.

Μνήσθητι Κύριε, τῆς πόλεως: άγιοι Ιωάννης ο Χρυσόστομος, Αθανάσιος και Νικόλαος στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο στο Φιλώτι της Νάξου (1315), Κωνσταντινίδη, *Μελισμός*, 157.

Μνήσθητι Κύριε τῆς πόλεως ἐν ἧ κατοικοῦμεν: άγιος Οικουμένιος Τρίκκης στην μονή Υπαπαντής στα Μετέωρα (1366/7), Α. Ξυγγόπουλος, *Σχεδιάσμα ιστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἄλωσιν*, Αθήναι 1957, πίν. 13/2. G. Subotić, «Роџци монашког живота i crkva manastira Sretenja u Meteorima / Les débuts de vie monastique aux Météores et l'église du monastère d'Yrapante», *ZLU2* (1966), 168, 180. Konstantinidi, «Le message», ό.π., 45 σμμ. 57.

Μνήσθητι Κύριε πάσης ἐπισκοπῆς: άγιος Πέτρος στον Άγιο Γεώργιο Gornji Kozjak (1340), Babić, Walter, ό.π., 276 σμμ. 30. V. Djurić, *Vijantijske freske u Jugoslaviji*, Βελιγράδι 1974, 61, 210 σμμ. 66.

Πρβλ. και το ειλητάριο του αγίου Ευσταθίου Θεσσαλονίκης στον Άγιο Νικήτα στο Čučer (περ. 1320), με επιγραφή στα παλαιοσέρβικα, Konstantinidi, «Le message», ό.π., 46 σμμ. 64.

²⁷ Konstantinidi, «Le message», ό.π., 47-48, 50 σμμ. 91. Η ίδια, *Μελισμός*, 147.

²⁸ Μέσα στο ίδιο πλαίσιο, εύλογα μπορούμε να αναρωτηθούμε

μήπως η διπλή αναφορά της λέξεως «πόλεως», σύμφωνη κατά τα άλλα με το πρωτότυπο κείμενο, λαμβάνει τα ύστερα αυτά ταργαμένα χρόνια της αυτοκρατορίας μία επιπλέον σημασία και υπονοεί τη Βασιλεύουσα. Ο χαρακτηρισμός της Κωνσταντινουπόλεως και αυτής μόνης ως «η Πόλη», σε αντιδιαστολή με τις άλλες που αναφέρονται ως «κάστρα», γίνεται όλο και πιο συχνή από τη μεσοβυζαντινή εποχή, βλ. C. Mango, *Byzantium, the Empire of New Rome*, Λονδίνο 1980, 73, 74 (= *Βυζάντιο, η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης*, μτφρ. Δ. Τσουγκαράκης, Αθήνα 1988, 92, 93). Πρβλ. J. Darrouzès, *Epistoliers byzantins du Xe siècle*, Παρίσι 1960, 246 (στ. 40). Για την ερμηνεία της λέξης χώρας ως της υπαίθρου, βλ. G. W. H. Lampe, *A Patristic Lexicon*, Οξφόρδη 1961, 1536.

²⁹ Π.χ. κατ' αναλογία με τις αντίστοιχες επιγραφές ως: *ἐπί τῆς βασιλείας Μανουήλ τοῦ Παλαιολόγου* (βλ. υποσημ. 15, και τα ίχνη γραμμάτων της επιγραφῆς του Παχυμαχώτη) ή *βασιλεύοντος κυρίου τοῦ Μανουήλ ἐν Κυρίῳ Θεῷ Χριστῷ πιστοῦ βασιλέως* (βλ. υποσημ. 18).

³⁰ Barker, ό.π. (υποσημ. 23), XXIII-XXIV.

³¹ *PLP*, τ. 5, Βιέννη 1981, αριθ. 11458. Darrouzès, ό.π. (υποσημ. 21), τ. I/IV, αριθ. 2522. Επίσης, σε συνοδική απόφαση του 1324 καταγράφεται ένας άγιος Ιωάννης Κατασάββας, *PLP*, ό.π., αριθ. 11457. Darrouzès, ό.π., αριθ. 2110. Miklosich, Müller, ό.π. (υποσημ. 11), αριθ. LVII. *PG* 152, στ. 1165-1167.

ενήμερος και ανήσυχος για τα διαδραματιζόμενα στην περιοχή και για τον αγώνα που γινόταν από το βυζαντινό αυτοκράτορα για τη σωτηρία της ψυχορραγούσας πλέον αυτοκρατορίας.

Αυτό που συμπεραίνεται από τα παραπάνω είναι ότι τόσο ο ιερέας Κατασάμπας, όσο και η συμβία του με το προσφιλές στη Δωδεκάνησο βαφτιστικό Καλή³², η οποία είναι αυτή που καλείται κτητόρυσσα και κυρά, και φέρει τον αδιευκρίνιστο ακόμη τίτλο της μαγίστρισας³³, επέλεξαν, σε ένα περιβάλλον με έντονη την παρουσία των Ιπποτών, μια και η Λίνδος ήταν καστελλανία³⁴, καταρχήν να κτίσουν έναν ιδιαίτερα προσεγμένο αρχιτεκτονικά ναό, ακολουθώντας τύπο που συνηθιζόταν από παλιά στον οικισμό³⁵. Στη συνέχεια συνέταξαν με γνώση την κτητορική επιγραφή και το εικονογραφικό πρόγραμμα αγιολογίας του ναού, στο οποίο κάποια όχι συνηθισμένα θέματα μπορεί να είναι αποκλυπτικά όχι μόνον για την παιδεία τους, αλλά και για την εποχή και το πολιτισμικό περιβάλλον όπου όλα αυτά διαδραματιζόνταν. Π.χ. η απεικόνιση του αγίου Επιφανίου, αρχιεπισκόπου Κωνσταντίας Κύπρου, ο οποίος δεν συνηθίζεται να εικονίζεται συχνά εκτός Κύπρου³⁶, μπορεί να σχετισθεί με την παρουσία κυπρίων μαρωνι-

τών, ήδη από το 1348, στη φρουρά της Λίνδου³⁷. Επιπλέον, ο Επιφάνιος μπορεί να συνδεθεί με τη Ρόδο και για έναν άλλο λόγο. Σύμφωνα με το συναξάριό του, η σύναξή του ετιμάτο στην Κύπρο στο ομώνυμο παρεκκλήσιο που υπήρχε στο ναό του Αγίου Φιλήμονος³⁸. Ναοί και απεικονίσεις του αγίου Φιλήμονος σπάνια καταγράφονται. Στη νότια Ρόδο, όμως, καταγράφεται απεικόνισή του στον Άγιο Γεώργιο τον Βάρδα στην Απολακιά, του 1289/90³⁹, ενώ στην κοντινή Αρνίθα υπάρχει η μονή του Αγίου Φιλήμονα⁴⁰.

Όσον για τον άγιο Πολύκαρπο Σμύρνης με την επικλητική επιγραφή στο ειλητάριο [Ο] ΕΥΛΟΓΩΝ ΤΟΥΣ / ΕΥΛΟΓΟΥΝΤΑΣ / [ΣΕ ΚΥΡΙΑ ΚΑΙ] ΑΓΙ[ΑΖΩΝ ΤΟΥΣ ΕΠΙ] / ΣΟΙ Π[ΕΠΟΙΘΟ] / ΤΑΣ ΣΩΣΟ[Ν] (Εικ. 3), εύλογα εντασσόμενη στο πνεύμα της εποχής, μπορεί να υπενθυμίζει την ελεύθερη ακόμη Σμύρνη ή να αποτελεί αναφορά στη μικρασιατική ακτή με την οποία συνδεόταν τώρα το νησί, λόγω της μητροπολιτικής έδρας στην οποία ανήκε κατ' επίδοσιν η Ρόδος. Ακόμη και η απεικόνιση του Οράματος της Κλίμακος Ιακώβ, ασυνήθιστου θέματος για επαρχιακά μνημεία, μπορεί να θεωρηθεί ότι υπαινικτικά δηλώνει την επιθυμία των κτητόρων για την ανάκτηση των εδαφών της αυτοκρατορίας,

³² PLP, ό.π., αριθ. 10313. Πρβλ. βαφτιστικό Καλή στην Κω το έτος 1449, Τσιριπανλής, *Η Ρόδος και οι Νότιες Σποράδες* (υποσημ. 24) (= άρθρο X: «Τιμωρία παροίκου της Ρόδου (1491). Μια πράξη "αντιστάσεως κατά της αρχής"», *Βυζαντινά Μελέτα* 1 (1988), 225 σημ. 2), καθώς και στη Νίσυρο το έτος 1454: ο ίδιος, *Η Ρόδος και οι Νότιες Σποράδες* (υποσημ. 24) [(= άρθρο IX: «Το «κτητορικό δίκαιο» των κατοίκων του Άργους στη Νίσυρο (1454)», *Νισυριακά* 11 (1990)], 208, 216. Κ. Μηνάς, «Ονόματα και επώνυμα Καρπαθίων», *Καρπαθιακά Α'* (2003), 26-27. Πα την ομώνυμη αγία, βλ. Γ. Δημητροκάλλης, «Η αγία Καλή», *Λαογραφία - Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας* 39 (1998-2003), 309-329, ιδιαίτερα 321-325.

³³ Πα τους τίτλους *μάγιστρος και μαύστρος*, βλ. ODB, τ. 2, Νέα Υόρκη - Οξφόρδη 1991, 1267, 1269 (Α. Kazhdan, Α. Cutler, D. E. Conomos). Τσιριπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα* (υποσημ. 20), 76.

Σε έγγραφο του 1452 απαντά μία Άννα Maistrissa, χήρα του ποτέ Πέτρου Mule/Μούλα. Κατά τον Ζαχαρία Τσιριπανλή, το επώνυμό της μπορεί να δηλώνει ιδιότητα του πατέρα της (= τεχνίτης, μάστορας) ή ίσως επάγγελμα του άνδρα της ή ακόμη δικό της (αν σημαίνει δασκάλα), Τσιριπανλής, *Η Ρόδος και οι Νότιες Σποράδες* (υποσημ. 32), άρθρο IX, «Το «κτητορικό δίκαιο»», 262 σημ. 1. Επίσης, τον ίδιο χαρακτηρισμό φέρει η Άννα μαγίστρισα ή Τζιλιπούγκη στην κτητορική επιγραφή του Αγίου Γεωργίου Τραπεζούντας (13ου-15ου αι.), Α. Byer, D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, τ. I, Washington, D.C. 1985, 225, εικ. 63. PLP, τ. 11, Βιέννη 1991, αριθ. 27938. Ο τίτλος αυτός απαντά ήδη από το 1080 σε σφραγίδα: *Μαρία μαγίστρισα ή Βρυνένισσα*, W.

Seibt, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich, I. Kaiserhof*, Βιέννη 1978, 249-250, αριθ. και εικ. 119. Ελένη Α. Μαργάρου, *Τίτλοι και επαγγελματικά ονόματα γυναικών στο Βυζάντιο. Συμβολή στη μελέτη για τη θέση της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία*, Θεσσαλονίκη 2000, 72-74.

³⁴ A. Luttrell, Vera von Falkenhausen, «Lindos and the Defense of Rhodes: 1306-1522», *RSBN*, n.s., 22-23 (1985-1986), 321-322.

³⁵ Βλ. υποσημ. 2.

³⁶ Κατά την Ντούλα Μουρίκη η απεικόνιση του αγίου Επιφανίου απαντά από τα τέλη του 11ου αιώνα σε είκοσι πέντε τουλάχιστον εικονογραφικά προγράμματα στην Κύπρο, D. Mouriki, «The Cult of Cypriot Saints in Medieval Cyprus as Attested by Church Decorations and Icon Painting», *The Sweet Land of Cyprus, Papers Given at the Twenty-Fifth Jubilee Spring Symposium of Byzantine Studies (Birmingham, March 1991)*, Λευκωσία 1993, 240-241, 245, 256, εικ. 2, 5, 6. Konstantinidi, «Le message» (υποσημ. 26), 47 σημ. 79. Η ίδια, *Μελισμός*, 233.

³⁷ Luttrell, von Falkenhausen, ό.π., 319 σημ. 12.

³⁸ Mouriki, ό.π., 240. *Synaxarium EC*, στ. 677.

³⁹ Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 1), 134-135, εικ. 116.

⁴⁰ Χ. Κουτελάκης, «Οι σταυροί του Αγίου Φιλήμονα της Ρόδου», *Χάρις Χαίρε. Μελέτες στη μνήμη της Χάρης Κάντζια*, τ. Β', Αθήνα 2004, 175-194. Πρόσφατα η αρχαιολόγος της 4ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κ. Κωνσταντία Κεφαλά εντόπισε στη μονή μία βυζαντινή εικόνα του αγίου Φιλήμονος, την οποία μελετά προς δημοσίευσή.

μα και ο Θεός λέει στον Ιακώβ ότι *ἡ γῆ, ἐπὶ τῆς ὁποίας κοιμᾶσαι, εἰς σὲ θέλω δώσει αὐτήν*⁴¹.

Όλα αυτά, νομίζουμε ότι καταδεικνύουν την ιδιαίτερη προσωπικότητα του ιερέα Κατασάμπα και της συμβίου του, μαγίστρισσας Καλής, οι οποίοι φαίνεται ότι είχαν θεολογικές γνώσεις και αξιώσεις υψηλές για τα δεδομένα της περιοχής και της εποχής. Ίσως ο Κατασάμπα να ανήκε στους Γέροντες της Λίνδου, οι οποίοι κατ'εξαιρέσειν διοικούσαν με ιδιαίτερα προνόμια την πόλη, αν και έδρα καστελλανίας⁴². Η έως τώρα επιστημονική έρευνα έχει ερμηνεύσει την επιλογή των κτητόρων σε ξενοκρατούμενες περιοχές να αναφέρονται στη βυζαντινή αρχή ως αντίδραση των κατοίκων κατά των κα-

τακτητών και της λατινικής Εκκλησίας και ως δήλωση της διαφορετικότητάς τους, όχι τόσο λόγω της κοινής εθνολογικής ταυτότητας, όσο λόγω της κοινής πολιτισμικής ταυτότητας με την οποία συνδέονταν οι κάτοικοι της αυτοκρατορίας, με κύριο καταλύτη τη γλώσσα και την ορθόδοξη πίστη, καθώς και την προσήλωση στην αυτοκρατορική ιδέα⁴³. Θα ήταν λοιπόν ενδιαφέρον να γνωρίζαμε ποια ήταν η αντίδραση στην ανάγνωση αυτής της επιγραφής των Λινδίων, ακόμη και των Ιπποτών στη Ρόδο του μεγάλου μαγίστρου Juan Fernandez de Heredia, ανθρώπου ιδιαίτερα πεπαιδευμένου, ελληνιστή και εκφραστή της πρώιμης Αναγέννησης⁴⁴.

Ioanna Bitha

COMMENTS ON THE FOUNDER'S INSCRIPTION OF THE CHURCH OF AYIOS GEORGIOS PACHYMACHIOTIS AT LINDOS, RHODES (1349/5)

Ayios Georgios Pachymachiotis, one of four Byzantine churches with wall-painted decoration at Lindos on Rhodes, is built in the single-aisled cross-in-square type with dome, which is found in five more churches on the island, out of a total of about one hundred Byzantine churches (Fig. 1). Although little is preserved of the wall-paintings of the church, it is enough for them to be described as being of high quality

by Ilias Kollias, in his first publication of them in 1973 (Fig. 3). Their place in the history of Rhodes, and of Late Byzantine painting in general, is made even more important by the fact that they are securely dated by a founder's inscription to 1394/5, when Antony IV (1389-1390, 1391-1397) was patriarch of Constantinople (Fig. 2). The donors were the priest *Katasambas*, a name unknown in the Dodecanese, and his

⁴¹ *Γέν.*, ΚΗ, 13.

⁴² Τουρπανλής, *Η Ρόδος και οι Νότιες Σποράδες* (υποσημ. 24) [άρθρο VIII: «Μορφές διοικητικής αυτονομίας στα Δωδεκάνησα επί ιπποτοκρατίας (Liberi ab omnibus servitutibus?)», *Δωδώνη* 15, τχ. 1, (1986)], 162-163. Luttrell, von Falkenhause, *ό.π.*, 319-320, 325.

⁴³ Δ. Τσουγκαράκης, «Η συνείδηση της ταυτότητας των κοινοτήτων της Κρήτης στη βυζαντινή εποχή και στην πρώιμη βενετοκρατία», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ελεύθερα, 1-6 Οκτωβρίου 2001), τ. Α', Ηράκλειο 2006, 25-45, ειδικά, 34-35, 38-41, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Tsougarakis, *ό.π.* (υποσημ. 12), 512. Konstantinidi, «Le message», *ό.π.* (υποσημ. 26), 47-48,

50. Kalopissi-Verti, *ό.π.* (υποσημ. 12), 25. Φωσκόλου, *ό.π.* (υποσημ. 18), 27-28, 38. Vassiliki Foskolou, «“In the Reign of the Emperor of Rome...”: Donor Inscriptions and Political Ideology in the Time of Michael VIII Paleologos», *ΔΧΑΕ ΚΖ'* (2006), 459-461. Πρβλ. Chr. A. Maltezu, «Byzantine “consuetudines” in Venetian Crete», *DOP* 49 (1995), 279, η οποία ερμηνεύει την επιλογή αυτή των κτητόρων ως έκφραση της επιθυμίας τους να ενισχύσουν τη θέση τους μεταξύ των κατοίκων, μέσω της αναφοράς ή δήλωσης της άμεσης σχέσης τους με τη βυζαντινή εξουσία.

⁴⁴ Κόλλιας, *Η μεσαιωνική πόλη της Ρόδου* (υποσημ. 3), 65-66.

wife *kyra Kali i magistrissa*, who is the only one called ‘founder’. The founder’s inscription belongs to the small group of similar inscriptions referring to the patriarch of Constantinople, and at a period when the area in question was under foreign occupation – that of the Knights of St John in the case of Rhodes.

It has been suggested that the probable reason for the mention of the patriarch by the founders was their wish to honour the patriarch who, according to a decision of the Holy Synod of 1394, ensured that the Rhodes Bishopric was once more assigned *kat’ epidosisin* to the metropolitan bishop of Stavroupolis in Caria, Asia Minor, who was descended from Rhodes. The evidence to be derived from the iconographic programme, such as the choice of passages for the scrolls of St Epiphanius of Cyprus: *[M]NHCΘHTIK(YPI)ETHC ΠO-ΛEΩC / TAYTHC EN I ΠA/POIKOYMEH / K(AI) ΠO-ΛEΩC K(AI) XΩPA(C)* (‘Remember, Lord, this city in which we dwell / and city and the country’) (Fig. 4), and of St Polykarp of Smyrna *[O] EYΛOΓΩN TOYC / EYΛOΓOY-NTAC / [CE KYPIE KAI] AΓI/[AZΩN TOYC EΠI] / COI Π[EΠOIΘO]/TAC CΩCO[N]* (‘O Lord, who blessest those who bless Thee, and sanctifiest those who trust in Thee, Save...’) (Fig. 3), and also the depiction of the ladder of Jacob, to whom God promise that “the Earth on which you sleep I shall give to you”, may suggest some concern on the part of the founders for the fate of the Queen of Cities, which was under siege at this period. Against this back-

ground, it may be suggested that the missing lines in the founder’s inscription contained the name of the Byzantine emperor Manuel II Palaiologos, who a few years earlier, in 1390, had successfully requested the aid of the Knights in his restoration to the throne.

All the above reflects the personality and education of the founders, who are able to compose an iconographic programme in keeping with the history of their time, taking into account the distinctive hallmarks of their area. The founder Kali, who additionally bears the title of *magistrissa*, which has yet to be clarified, may have been a member of the local upper class, and her husband Katasambas was conceivably one of the Elders of Lindos, who governed the town with special privileges, even though it was the seat of a *Castellania*.

Scholarship has hitherto interpreted the desire of founders in foreign-ruled regions to refer to the Byzantine authorities as a reaction on the part of the inhabitants against the conquerors and the Catholic Church, and as an affirmation of their difference – on account not so much of the shared ethnic identity, as of the common political identity that linked together the inhabitants of the empire, in which language and their Orthodox faith were of decisive importance, as, too, was their devotion to the idea of empire. It would therefore be interesting to know how the Lindians and Rhodians, and also the Knights under the Grand Master Juan Fernandez de Heredia, a highly educated man, a Humanist, and an exponent of the early Renaissance, reacted to reading this inscription.